Draiflessen Collection (red.)

Echtgenote, erfgename, onderneemster

De veranderende functies en rollen van vrouwen in familiebedrijven

böhlau

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

Draiflessen Collection (uitg.)

Echtgenote, erfgename, onderneemster

De veranderende functies en rollen van vrouwen in familiebedrijven

BÖHLAU

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

Bibliografische informatie van de Deutsche Nationalbibliothek:
De Deutsche Nationalbibliothek neemt deze publicatie op in de
Deutsche Nationalbibliografie; gedetailleerde bibliografische gegevens zijn te vinden op internet op https://dnb.de.

© 2024 Böhlau, Lindenstraße 14, D-50674 Keulen, een imprint van de Brill-Gruppe
(Koninklijke Brill NV, Leiden, Niederlande; Brill USA Inc., Boston MA, USA; Brill Asia Pte Ltd, Singapore; Brill Deutschland GmbH, Paderborn, Deutschland; Brill Österreich GmbH, Wien, Österreich)
Koninklijke Brill NV omvat de imprints Brill, Brill Nijhoff, Brill Schöningh, Brill Fink, Brill mentis, Brill Wageningen Academic, Vandenhoeck & Ruprecht, Böhlau und V&R unipress.

Alle rechten voorbehouden. Dit werk en alle delen ervan zijn auteursrechtelijk beschermd. Voor elk ander gebruik dan wettelijk is toegestaan, is de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever vereist.

De fotocredits staan direct bij de betreffende illustraties in het boek, met uitzondering van Gabriele Henkel (bovenste rij, 2e van links): Nachlass Gabriele Henkel.

Omslag-ontwerp: Guido Klütsch, Keulen
Lay-out: Bettina Waringer, Wenen

Vandenhoeck & Ruprecht Verlage | www.vandenhoeck-ruprecht-verlage.com
ISBN 978-3-412-52846-1
ISBN (elib) 978-3-412-52848-5
ISBN (ebook) 978-3-412-52847-8
https://doi.org/10.7788/9783412528485

INHOUD

VOORWOORD 7

INLEIDING
Kai Bosecker en Stefanie van de Kerkhof. 11

VROUWEN ALS ACTOREN IN BEDRIJVEN VAN DE 14DE TOT DE 16DE EEUW
Mechthild Isenmann 23

VROUWEN IN ONDERNEMERSFAMILIES BINNEN DE TWENTSE TEXTIELINDUSTRIE IN DE 19DE EN 20STE EEUW
Hun posities en maatschappelijke functies
Hans Peterse 37

VROUWEN IN EEN TRANSNATIONALE ONDERNEMING IN DE 19DE EN BEGIN 20STE EEUW
Het voorbeeld van de familie Brenninkmeijer
Kai Bosecker 47

DE ONZICHTBARE VROUW OP DE ACHTERGROND?
De rol(len) van vrouwen en hun handelingsruimte in familiebedrijven aan de hand van het voorbeeld van de Dortmundse delicatessenzaak Köhler aan het begin van de 20ste eeuw
Sina Bohnen 63

VROUWELIJKE OPVOLGING IN FAMILIEBEDRIJVEN AAN DE HAND VAN DE BEWINDVOERING DOOR MARGARETHE KRUPP (1902–1906)
Mirjam Lober. 75

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

VROUWEN IN FAMILIEBEDRIJVEN BINNEN DE DUITSE BOEKHANDEL IN DE 19DE EN 20STE EEUW AAN DE HAND VAN HET VOORBEELD VAN HELENE VIEWEG-BROCKHAUS EN ELSE DÜRR
Daniela Gastell 89

MOEDER VAN DE ARBEIDERS?
Rolpatronen in christelijke bedrijven in de 19de en het begin van de 20ste eeuw
Swen Steinberg 101

DE KUNST VAN HET VERWERVEN VAN CULTUREEL KAPITAAL BINNEN DE ORGANISATIECULTUUR
Gabriele Henkel en de Henkel-kunstcollectie
Katrin Schreiter en Clara Piacenza 111

"WELSTAND EN EER VAN MIJN HUIS"
De vrouwen van de bankiersfamilie Hirschland in Essen
Ulrike Laufer 125

"MET HUMOR EN VERTROUWEN IN GOD"
De veranderende functies en rollen van vrouwen in het familieconcern Vereinigte Seidenwebereien AG
Stefanie van de Kerkhof 137

EFFICIËNTIE EN EMOTIE
Interpretatiepatronen en dynamiek van emotionele arbeid door vrouwen in familiebedrijven
Agnes Arndt 153

AUTEURS 165

BIBLIOGRAFIE 169

OPMERKINGEN 199

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

VOORWOORD

In 2016 was bij de Draiflessen Collection in Mettingen een tentoonstelling te zien ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van C&A. Anders dan misschien te verwachten was, lag de nadruk daarbij niet op de in 1841 in Sneek opgerichte detailhandel in textiel, die inmiddels al zes generaties lang door mijn familie wordt gerund. De tentoonstelling *Het fenomeen familiebedrijf* verkende daarentegen de vragen hoe ondernemersfamilies erin slagen hun bedrijf door te geven aan de volgende generatie en met welke uitdagingen zij daarbij worden geconfronteerd. Aan de hand van individuele, op basis van archiefdocumenten onderzochte verhalen van 13 verschillende familiebedrijven liet de tentoonstelling zien welke plaats het bedrijf inneemt in het privéleven van de familie en omgekeerd.[1]

Het spreekt vanzelf – en dat bleek ook uit veel van de verhalen die destijds in de tentoonstelling werden gepresenteerd – dat vrouwen in alle ondernemersfamilies op verschillende terreinen een bepalende rol hebben gespeeld. Alleen waren ze meestal minder zichtbaar dan hun echtgenoten, broers of zonen. Je moet daarvoor diep in de archieven duiken, want in de officiële bedrijfsbiografieën kregen hun rol en invloed vaak onvoldoende aandacht of werden deze zelfs volledig genegeerd.[2] Stefanie van de Kerkhof spreekt zelfs van de "dubbele verdwijning" van de vrouwelijke ondernemers. Zij werden namelijk verdrongen en verzwegen, zowel in hun rol als zakenvrouw, die in de middeleeuwen en de vroegmoderne periode nog als vanzelfsprekend werd beschouwd, als later in het academisch onderzoek, dat zich richtte op mannen die bedrijven leidden. Toch vormden zij, de vrouwen, ook in de moderne tijd 18 tot 29 procent van de zelfstandigen in Duitsland.[3]

Ook bij C&A hebben vrouwen lange tijd geen rol gespeeld in de leiding van het bedrijf. Dochters waren uitgesloten van opvolging en het werkterrein van de echtgenotes beperkte zich tot de huiselijke privésfeer.[4] Pas sinds de jaren negentig kunnen dochters opklimmen binnen de kring van ondernemers en het management van het familiebedrijf en tegenwoordig draaien zij vanzelfsprekend mee aan de top. Als we echter wat dieper in de weinige

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

overgebleven bronnen duiken die door mannen zijn geschreven, schemert op veel plaatsen door dat de echtgenotes en dochters toch van groot belang waren voor het bedrijf, ook al hadden zij daarin geen officiële functie: rechtstreeks door hun inbreng van economisch en sociaal kapitaal; indirect in hun moederrol als opvoeders van de volgende generatie ondernemers en als steunpilaren van hun echtgenoten.[5]

Voor een uitgebreide analyse waren de documenten in ons familie- en bedrijfsarchief echter ontoereikend. Met een "Call for Papers" wilden we een uitwisseling met wetenschappers op gang brengen en het gesprek aangaan over de *verborgen* rollen van vrouwen in ondernemersfamilies en hun betekenis. In het kader van een online symposium dat in het voorjaar van 2021 plaatsvond, werden elf lezingen gehouden waarin dit thema vanuit verschillende invalshoeken werd benaderd en die nu hier in deze bundel worden gepubliceerd.

Allereerst wil ik de sprekers bedanken die met hun bijdragen dit brede terrein ontsloten en vanuit hun verschillende onderzoeksperspectieven belicht hebben. Het verheugt mij zeer dat dit symposium niet alleen werd bijgewoond door wetenschappers die in hun vakgebied al naam hebben gemaakt, maar ook door promovendi die met hun werk het onderzoek op dit gebied vooruithelpen en ons daar deelgenoot van maakten.

Ik dank mijn medewerker Kai Bosecker, die bij de Draiflessen Collection verantwoordelijk is voor het onderzoeksterrein "Family History", voor de voorbereiding van dit symposium en voor zijn bijdrage over de rol van vrouwen in de beginjaren van ons bedrijf, zoals die naar voren komt uit de bronnen die bewaard worden in het familie- en bedrijfsarchief. Samen met Erik Meijer, lid van de ondernemersfamilie en zelf jarenlang leidinggevende bij C&A, heeft hij de beschikbare bronnen geëvalueerd en daarnaast gesprekken gevoerd met vrouwelijke leden van mijn familie. Beiden kregen daarbij waardevolle ondersteuning en deskundig advies van Prof. Dr. Manuela Weller, hoogleraar aan de THM Business School in Gießen, die zich in haar publicaties herhaaldelijk heeft beziggehouden met de rol van echtgenotes en dochters in familiebedrijven, en van Dr. Heidemarie Ertle, hoofd van het stadsarchief St. Ingbert en auteur van een biografie over de onderneemster Sophie Henschel.[6] Prof. Dr. Stefanie van de Kerkhof, hoogleraar aan het Historisches Institut en docent en examinator bij de vakgroep Volkswirtschaftslehre van de universiteit van Mannheim, zijn we bijzondere dank verschuldigd voor haar advies en medewerking aan de samenstelling van dit boek. Zij heeft niet alleen een eigen

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

bijdrage geschreven, maar ook meegewerkt aan de inleiding van deze bundel en alle bijdragen beoordeeld en redactioneel gelezen.

Dit boek verschijnt in drie talen. De hierin gebundelde bijdragen gaan weliswaar over de rol van vrouwen in ondernemersfamilies voornamelijk uit het Duitstalige gebied, maar ik ben ervan overtuigd dat deze essays ook voor internationaal onderzoek en voor ondernemersfamilies buiten Duitsland interessant en toegankelijk moeten zijn. Ik dank Uli Nickel (DE), Dr. Katherine Ebisch-Burton (EN) en Thea Wieteler (NL) voor de professionele vertalingen van de bijdragen in de respectievelijke talen, evenals de redacteuren Katrin Günther (DE), Cynthia Peck-Kubaczek (EN) en Renette Niekerk (NL), die de teksten met veel taalgevoel de finishing touch hebben gegeven. Bianca Gabbe van de Draiflessen Collection heeft de teksten in alle drie talen aan het einde proefgelezen.

Ten slotte dank ik Svenja Lilly Kempf, voormalig medewerkster van Brill Verlag, die ons project heeft opgemerkt en ervoor heeft gepleit dat dit boek werd opgenomen in het programma van de uitgeverij. Dorothee Wunsch en Julia Roßberg hebben de begeleiding van deze bundel op zich genomen en de totstandkoming ervan met grote inzet gestimuleerd. Ook hun wil ik nadrukkelijk bedanken.

Tegenwoordig zijn vrouwen aan de top van middelgrote en grote familiebedrijven vanzelfsprekend. Het effect van de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste decennia is allang zichtbaar in de managementlagen van familiebedrijven. Maar ook voor die tijd hebben vrouwen altijd belangrijke functies in ondernemersfamilies vervuld – zij het vaak informeel en op de achtergrond. Deze bundel en de bijdragen hierin nodigen uit tot verdere overdenking van en onderzoek naar deze niet zelden onderschatte en nog te weinig onderkende rol van vrouwen in familiebedrijven.

Martin Rudolf Brenninkmeijer
President van de Draiflessen Collection

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

INLEIDING

Kai Bosecker en Stefanie van de Kerkhof

"Handelssache ist Männersache!" (Handel is een mannenzaak!) – Niet alleen een van de belangrijkste Europese familiebedrijven binnen de detailhandel in kleding als C&A, onder de leiding van de Brenninkmeijer familie, handelde tot ver in de 20ste eeuw volgens dit motto.[1] Van dit specifieke genderperspectief dat vrouwen slechts een marginale rol zouden hebben gespeeld in familiebedrijven, zijn veel voorbeelden te vinden, zowel uit de bedrijfspraktijk als uit onderzoek binnen diverse disciplines, zoals de historische, sociale en economische wetenschappen. Het is zaak daar vandaag de dag kritische vraagtekens bij te plaatsen.[2] Speelden bij deze beperkte focus op de mannelijke ondernemers en managers misschien de bedrijfstakken, regionale bijzonderheden en herkomst een rol? Welke functies vervulden vrouwen, gezien dit perspectief van mannelijke dominantie in de bedrijven, daadwerkelijk binnen de in het bedrijfsleven actieve bourgeoisie, bijvoorbeeld als opvoeders en belangrijke voorbeelden voor de opvolgers en steunpilaren voor de ondernemers? Waren er eigenlijk nog andere alternatieven? Hoe hebben deze rollen en functies zich verder ontwikkeld en hoe komt het dat het tegenwoordig vanzelfsprekender lijkt dat vrouwen bedrijfsopvolger of ondernemer kunnen worden? Het aan het begin vermelde citaat uit het midden van de 20ste eeuw en de juridische en bedrijfsmatige gevolgen ervan vormen een soort blauwdruk voor deze symposiumbundel als uitgangspunt voor verdere casestudies die meer licht werpen op de rol van vrouwen als dochters, echtgenotes, weduwen en oprichters in familiebedrijven.[3] Vrouwelijke ondernemers, een relatief nieuw onderzoeksgebied in de economische, sociale en culturele wetenschappen, zijn dan ook niet de enige die in deze bundel aan bod komen. Uit de bijdragen blijkt duidelijker dan uit eerder onderzoek dat vrouwen zelfs zonder dat zij formele posities in de bedrijven bekleedden, belangrijke functies voor en binnen de bedrijven hebben vervuld. Met name in familiebedrijven, maar ook

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

in concerns brachten zij financieel, sociaal en cultureel kapitaal in, namen zij representatieve taken op zich, bouwden zij familiaire en professionele netwerken op, stabiliseerden en onderhielden zij deze en oefenden zij hun invloed uit. De hier gepresenteerde bijdragen over recent onderzoek vormen een uitbreiding van de stand van de kennis tot dusver.

STAND VAN HET ONDERZOEK

Tot twee decennia geleden werd in het economisch en bedrijfshistorisch onderzoek nauwelijks aandacht besteed aan de reeds geschetste functies, maar evenmin aan de toch talrijke voorbeelden van vrouwelijk ondernemerschap, vrouwelijke mede-eigenaren en meewerkende echtgenotes en dochters.[4] De gerenommeerde economisch historicus Hartmut Berghoff bijvoorbeeld onderstreepte in zijn inleiding tot zijn moderne ondernemingsgeschiedenis in 2004 dat "de meewerkende en meebeslissende echtgenote waarschijnlijk de regel was, maar dat latere gedenkschriften er niet meer of slechts terloops over berichtten om aan het ideaalbeeld van het burgerlijke gezin althans in de herinnering te voldoen en geen afbreuk te doen aan de prestaties van de echtgenoot. Zo werd vrouwelijk ondernemerschap systematisch verzwegen of gemarginaliseerd. Ook een economische geschiedenis die lange tijd bijna uitsluitend door mannen werd bedreven, had er geen belang bij het overgeleverde beeld te corrigeren."[5]

In de Verenigde Staten werd al in de jaren tachtig de "Age of the Woman Entrepreneur" in de media uitgeroepen en vanaf het eind van de jaren tachtig verschenen in Europa de eerste economische en sociaalwetenschappelijke studies over vrouwen als managers en leidinggevenden, bijvoorbeeld van Gertraude Krell, Sonja Nerge/Marina Stahmann en Mary Yeager.[6] Maar het duurde lang, tot na de millenniumwisseling, voor dit onderzoek in de economische en sociale wetenschappen zich verbreedde. Daar hebben niet in de laatste plaats bestsellerauteurs en vrouwelijke topmanagers als Sheryl Sandberg (Facebook, 2013) met haar boek *Lean In. Women, Work, and the Will to Lead* en Anonyma met *Ganz oben. Aus dem Leben einer weiblichen Führungskraft* (2013) aan bijgedragen, maar ook de berichtgeving in *Wirtschaftswoche* en andere op de economie gerichte media. Uit veel van deze artikelen, die bijvoorbeeld over Maria-Elisabeth Schaeffler (Continental AG), Susanne Klatten

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

(Quandt, BMW) en Beate Rotermund-Uhse (Beate Uhse AG) verschenen, wordt enerzijds duidelijk dat de traditionele "gender bias" ter discussie wordt gesteld, maar anderzijds dat de berichtgeving sterk op emoties is gebaseerd en traditionele stereotypen hierin nog zeer hardnekkig en invloedrijk zijn. Vooral in het beeld en de semantiek van en over vrouwelijke ondernemers komen stereotiepe rollen en genderverhoudingen tot uiting (*doing gender*).[7] Dit geldt in nog sterkere mate voor de andere functies en rollen die vrouwen in Europese familiebedrijven vervulden en die vaak werden gemarginaliseerd, gediscrimineerd of verzwegen, zoals het voeren van het huishouden in de hogere kringen van de in het bedrijfsleven actieve bourgeoisie. De vrouwen van de befaamde familie Krupp bijvoorbeeld bestierden in hun villacomplex *Auf dem Hügel* te Essen in het Ruhrgebied een omvangrijke groep personeel voor huis en tuin.[8] Pas in recenter onderzoek naar deze burgerlijke kringen is behalve voor de mannelijke familieleden ook meer aandacht gekomen voor de betekenis van de vrouwen, waarbij het niet alleen draait om hun kennissenkringen, de "vertrouwensnetwerken" van de families, de huwelijkspolitiek die belangrijk was voor de bedrijven en het erfrecht.[9] Daarbij bleek dat veel burgerlijke families zich spiegelden aan de adel, wat mogelijkheden bood voor zowel aantrekken als afstoten, zoals naar voren komt uit het werk van Gerlinde Kraus over adellijke Opper-Silezische vrouwelijke ondernemers tijdens de vroege industrialisatie en van Anke Hufschmidt over adellijke vrouwen in de regio Weser.[10] Recent onderzoek suggereert dat traditionele praktijken van de adel, zoals het mannelijke eerstgeboorterecht, vaak werden gecombineerd met modernere beginselen van de kapitalistische markteconomie, zoals de focus op een burgerlijk ideaal van prestatie en de daarmee samenhangende denkbeelden over de maatschappelijke orde. Ook blijkt daaruit duidelijk dat vrouwen niet alleen financiële middelen, maar ook sociaal en cultureel kapitaal in de familiebedrijven inbrachten, overeenkomstig het bredere kapitaalconcept van Pierre Bourdieu. Door een uitgekiende huwelijkspolitiek konden burgerlijke families profiteren van een uitstekende vorming van de vrouwen, het prestige van hun familie of de status van een gelijke of zelfs aristocratische afkomst.[11] Door de voortschrijdende socialisatie en de verruimde onderwijskansen van vrouwen profiteerden de familiebedrijven eveneens van hun professionalisering, die bovendien bijdroeg aan de ontwikkeling van een modern vrouwelijk ondernemerschap en de aanzet gaf tot een verandering van de rol- en genderstereotypen die historisch nog nader moet worden belicht.

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

Vrouwen kwamen als ondernemers, ook in hun functies binnen bedrijven, pas laat in het vizier van de economische en sociale wetenschappen. Met name de kleine en middelgrote familiebedrijven, die meer dan 96 procent van de Duitse bedrijven uitmaken, kregen daarbij een hoofdrol in het onderzoek nadat veel studies zich eerder op grote bedrijven hadden gericht.[12] In dit studiegebied wordt economisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar het hedendaagse midden- en kleinbedrijf gecombineerd met bedrijfshistorische analyses van de kapitalistische ontwikkeling sinds de 19de eeuw. Bijzondere vermelding binnen het historisch onderzoek naar familiebedrijven verdienen een verzamelwerk van de Engelse bedrijfshistorica Mary B. Rose, de habilitatiescriptie van Carola Groppe en vier bekroonde bedrijfshistorische dissertaties: van Doreen Arnoldus over Nederlandse familiebedrijven en van Tanja Junggeburth over een Duits familiebedrijf in de consumptiegoederenindustrie, van Andrea Colli over een vergelijking van Italiaanse marktleiders in een branche en van Christina Lubinski over de verandering van de *corporate governance* binnen West-Duitse familiebedrijven sinds de jaren zestig.[13] Een verzamelwerk over ondernemersfamilies in Zuidwest-Duitsland werd gevolgd door twee syntheses van de economen en economisch historici uit de Verenigde Staten David Landes en Harold James, waarin ook de vrouwen voor het eerst uitvoeriger aan bod kwamen. Daarop haakte verder internationaal onderzoek aan, bijvoorbeeld naar de vrouwen binnen de familie van grootindustriëlen de Wendel in Lotharingen.[14]

Econoom Thomas Döbler schrijft de lange fixatie op grote ondernemingen, die nadelig is geweest voor het onderzoek naar vrouwelijke ondernemers, toe aan het feit dat "gunstigere 'economies of scale', een effectiever gebruik van de productiefactoren of de hogere mate van arbeidsdeling en automatisering […] vooral de grote ondernemingen voor economisch wetenschappelijk onderzoek interessant" zouden hebben gemaakt. Volgens hem is de sinds de jaren tachtig opgekomen belangstelling voor familiebedrijven als gevolg van de groeiende bereidheid tot het oprichten van bedrijven vooral ingegeven door overwegingen op het gebied van arbeidsmarkt- en economisch beleid.[15] Daarnaast wijst hij op de rol van belangenorganisaties van kleine en middelgrote familiebedrijven in Duitsland, zoals *EQUA* en *Die Familienunternehmer e. V.* (in 1949 opgericht als *Arbeitsgemeinschaft Selbständiger Unternehmer*, ASU). Zij hebben de aanzet gegeven tot een groot aantal nieuwe studies met een interdisciplinaire aanpak, zoals het door medicus en psychiater Fritz B. Simon

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

samen met sociologen en economen gepubliceerde verzamelwerk over familiebedrijven als een systeem "tussen gevoel en zakelijkheid", dat veel aandacht kreeg, en de monografie van Mechthild Isenmann over de families als bedrijven in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode.[16] Aan dit spanningsveld, dat vooral in ondernemersfamilies sterk tot uiting komt, heeft de Draiflessen Collection al in haar tentoonstelling *Het fenomeen familiebedrijf* in 2016 een aparte sectie (*Gevoel – Berekening*) gewijd.[17] Het belang van gevoelens en emotionele banden in moderne samenlevingen is inmiddels eveneens in historisch onderzoek onderkend, breder onderzocht en ook op ondernemersfamilies toegespitst.[18]

Hoewel expliciete historische studies over echtgenotes en dochters in bedrijven nog niet bestaan, zijn de eerste fundamentele bedrijfs- en sociaalhistorische analyses over vrouwelijke ondernemers al wel verschenen. Hier dienen vooral de baanbrekende werken van Elke Hlawatschek, Anke Probst, Christiane Eifert en Susanne Schötz te worden vermeld.[19] Zij bouwden voort op oudere, meer populairwetenschappelijke biografische compilaties over bekende vrouwelijke ondernemers, zoals die van Hans Roesch.[20] Belangrijke verzamelwerken over vrouwelijke ondernemers in Oostenrijk en Rijnland-Palts werden al in respectievelijk 2000 en 2001 gepubliceerd door de historici Irene Bandhauer-Schöffmann, Regine Bendl en Hedwig Brüchert.[21] Een reeks fundamentele studies over de middeleeuwen en de vroegmoderne periode (Edith Ennen, Margret Wensky en Gesa Ingendahl) richtte zich op de sociale en microgeschiedenis.[22] Daarnaast hebben vrouwelijke historici op het gebied van economie en technologie zich beziggehouden met genderhistorische vraagstukken (Dorothea Schmidt, Karin Hausen) en bedrijfshistorische of biografische casestudies (Gabriele Katz, Angelika Schaser, Diana Maria Friz, Tilar J. Mazzeo en Ortrud Wörner-Heil).[23] In tegenstelling tot de rol van ondernemingseigenaren als August Thyssen, Alfred Krupp en bekende managers als Alfred Herrhausen, is die van vrouwen als oprichters en leidinggevenden in bedrijven echter nog onvoldoende aan bod gekomen in het economisch en bedrijfshistorisch onderzoek. Vooral vrouwelijke ondernemers uit het recentere verleden stonden tot nu toe in de "schaduw van de 'grote mannen'", zoals uit nieuwere studies blijkt.[24] Dit geldt dus niet alleen voor het oudere onderzoek naar de nationale economie van Werner Sombart, Joseph Schumpeter en Fritz Redlich.[25] In de praktijk was juist een groot aantal vrouwelijke ondernemers in verschillende bedrijfstakken actief, die zich, anders

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

dan vroeger werd aangenomen, beslist niet lieten afschrikken door de wereld van de techniek, de zware industrie en de machinebouw of zich daar verre van hielden.[26] Integendeel, aan de hand van casestudies kon al worden aangetoond dat vrouwelijke ondernemers in een vroeg stadium een onafhankelijke managementstijl ontwikkelden en gebruikmaakten van nieuwe instrumenten, zoals transnationale marketing, en dat dit ook geldt voor branches zoals de machinebouw en staalproductie.[27] In de naoorlogse periode hebben vrouwelijke ondernemers uit de meest uiteenlopende sectoren, te beginnen in Frankrijk, in veel Europese landen eigen verenigingen opgericht, zoals in 1945 de belangenvereniging *Femmes Chefs d'Entreprise* in Parijs en in 1954 de West-Duitse dochtervereniging *Vereinigung von Unternehmerinnen*, die "geen uitgesproken feministische of zelfs op vrouwen gerichte politieke standpunten" innamen, maar streefden naar politieke deelname op Europees niveau.[28]

Het aantal vrouwelijke ondernemers was dus over het geheel genomen niet zo gering als in ouder onderzoek werd aangenomen. Vrouwen namen als weduwen in de moderne tijd vaak voor langere perioden van meerdere decennia de leiding van belangrijke Duitse ondernemingen op zich of richtten zelfstandig kleine en middelgrote bedrijven op.[29] Belangrijke Duitse vrouwelijke ondernemers waren bijvoorbeeld Sophie Henschel (spoorweg- en machinebouw), Käte Ahlmann (Carlshütte bij Rendsburg), Maria Zanders (papierfabricage), Aenne Burda (uitgeverij), Grete Schickedanz (postorderbedrijf), Beate Rotermund-Uhse (erotische artikelen), Irene Kärcher (hogedrukreinigers), Julia Lanz (tractorproductie) en Margarete Steiff (speelgoed).[30] Volgens econoom Hermann Simon zijn vrouwen als leidinggevende eigenaren of mede-eigenaren bijzonder vaak te vinden in de zogenaamde *hidden champions*, bij het publiek nauwelijks bekende kleine of middelgrote marktleiders op nationaal of internationaal niveau, die meestal in nichemarkten opereren.[31] De ontwikkeling van leiderschapsstijl en managementpraktijken is al aan de hand van de eerste casestudies (van de Kerkhof) bedrijfshistorisch onderzocht.[32]

Initiatieven voor een sterkere internationale verweving van deze nationaal getinte onderzoeken zijn al genomen in de vorm van secties over *female entrepreneurschip* op internationale conferenties over economische en sociale geschiedenis, zoals in Helsinki in 2006 (WEHC), Gent in 2010 (ESSHC) en Boston in 2018 (WEH). Tot dusver zijn er echter nauwelijks studies die de ondernemingsactiviteiten van vrouwen in een internationaal en transnationaal vergelijkend perspectief onder de loep nemen. Veel vrouwelijke ondernemers

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

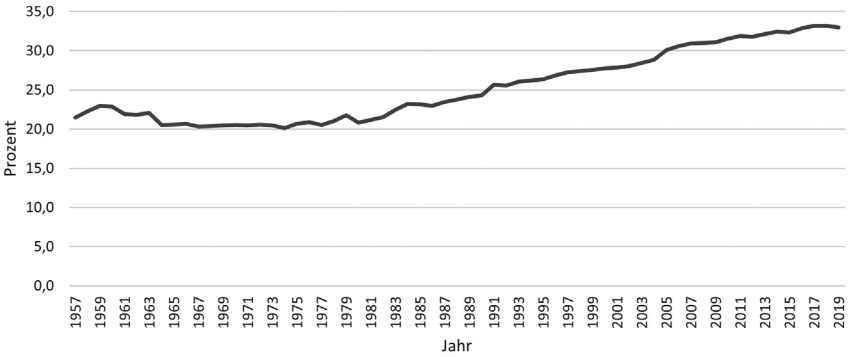

Afb.: Percentage vrouwelijke zelfstandigen in Duitsland (1957–2019).
Bron: Statistisches Bundesamt (Destatis), 2022. URL: https://www-genesis.destatis.de/genesis/online?sequenz=tabelleErgebnis&selectionname=12211-9005#abreadcrumb, voor het laatst geraadpleegd 11-11-2022.

waren niet erg zichtbaar in de maatschappij, zelfs niet in een nationale context. Zo bleef bijvoorbeeld Irene Kärcher als decennialange ondernemingseigenaar op de achtergrond, in tegenstelling tot de alom bekende producten van haar bedrijf. Deze situatie rond de activiteiten van vrouwelijke ondernemers bestond al zeker sinds het begin van de 20ste eeuw, toen vrouwelijke concernmanagers uit de bourgeoisie zoals Sophie Henschel in de zware industrie en machinebouw grotendeels in het verborgene opereerden. En daarin zou tot de jaren tachtig weinig verandering komen. De vrouwelijke ondernemer verdween maar al te vaak naar de achtergrond van fabriek en technologie.[33]

De mate waarin vrouwen zelfstandig ondernemer zijn en het aantal voorbeelden van langdurig actieve vrouwelijke ondernemers in Duitsland is ook te zien in een vrij recente statistiek van het Institut für Mittelstandsforschung. Hieruit blijkt dat het aantal vrouwelijke zelfstandigen sinds het einde van de 19de eeuw constant hoog is gebleven, tot 1990 steeds ca. 18 tot 29 procent van de zelfstandigen – met uitzondering van een daling vanaf het late Keizerrijk tot het einde van het nationaalsocialisme.[34] Zijn vrouwelijke ondernemers in Duitsland alleen uit de publieke waarneming verdwenen, zoals Béatrice Craig voor de internationale ontwikkeling vaststelde,[35] of is er naast de kwantitatieve ook een kwalitatieve verandering te bespeuren? Speelt daarin de dominantie mee van grote ondernemingen en banken in het zogenaamde "Rijnlands ondernemingsmodel" en het economisch en bedrijfshistorisch onderzoek,

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

waarbij soms de rol van kleine en middelgrote familiebedrijven – niet in de laatste plaats vanwege de geringe beschikbaarheid van archieven en bronnen – is verwaarloosd?[36] De kosten van een professioneel beheerd historisch archief zijn immers niet vanzelfsprekend en eenvoudig te dragen, zeker niet in het mkb.

Het aantal vrouwelijke zelfstandigen in Duitsland is in ieder geval na de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk betrekkelijk stabiel gebleven en vanaf het einde van de jaren tachtig sterk gestegen.[37] Vandaag de dag bedraagt het aantal vrouwelijke zelfstandigen in Duitsland 1.305.000 (2019), ofwel 33 procent van alle zelfstandigen.[38]

Welke rol de opkomst van grote ondernemingen met hun organisatorische differentiatie en functionalisatie heeft gespeeld bij het *verdwijnen* van de vrouwelijke ondernemers,[39] of dat eerder de consolidatie van dualistische genderrollen sinds de 19de eeuw de oorzaak hiervan was,[40] moet nog nader worden onderzocht.[41] De bijdragen in deze bundel bieden daarvoor verschillende aanknopingspunten.

DE PROBLEMATIEK VAN DE BESCHIKBARE BRONNEN

Niet alleen de echtgenotes, dochters en weduwen, maar ook de vrouwelijke ondernemers zelf zijn vaak en om diverse redenen niet erg zichtbaar in de archieven van bedrijven en in particuliere en openbare archieven. Dit wordt in verschillende bijdragen aan deze bundel benadrukt. Ze wijzen echter tegelijkertijd op uitwegen uit dit dilemma voor historisch onderzoek. Vooral historisch vrij recente bijdragen in media als de kwaliteits- en boulevardpers, maar ook in zaken- en vakbladen als *Manager-Magazin*, *Handelsblatt* en *Wirtschaftswoche* (resp. *Der Volkswirt*) spelen tot vandaag de dag een belangrijke rol bij de beeldvorming over vrouwelijke ondernemers. Samen met publieke optredens, persoonlijke gespreken en interviews vormen ze de belangrijkste bron voor een onderzoek naar het beeld van vrouwelijke ondernemers en vrouwen in hedendaagse bedrijven.[42]

Naast de klassieke archiefstukken van bedrijven en families kunnen ook beschrijvingen van de vrouwen zelf en van anderen, die dikwijls in interviewvorm beschikbaar zijn, vaak als bron dienen in het historisch onderzoek naar vrouwelijke ondernemers. Eigen beschrijvingen en egodocumenten van vrouwen in familiebedrijven zijn echter meestal slechts in beperkte mate beschik-

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

baar en dienen in de toekomst bij voorkeur te worden verzameld. Ook op dit gebied is tot nu toe sprake van een androcentrisch perspectief bij de selectie van personen en de inhoudelijke focus. Bij de analyse moet rekening worden gehouden met het gegeven dat de geïnterviewden zelf dikwijls gebruikmaken van maatschappelijk gangbare of sociaal wenselijke genderstereotypen en hun beoordeling van de vrouwelijke ondernemer of de vrouwen in de bedrijven daarop baseren.[43] Soms is het bovendien lastig onderscheid te maken tussen het zelfbeeld, het beeld dat anderen hebben en het beeld van vrouwen dat gangbaar is in de media.[44] Voor de bijdragen in deze bundel is vaak gebruikgemaakt van nieuwe bronnenbestanden of bronnen die tot nu toe onopgemerkt zijn gebleven. Ze tonen, soms in een breed chronologisch panorama, welke functies en rollen niet alleen aan vrouwelijke ondernemers, maar ook aan dochters, echtgenotes en weduwen in de onderzochte familiebedrijven werden toebedeeld.

DE BIJDRAGEN AAN DEZE BUNDEL

De bijdrage van **Mechthild Isenmann** gaat het verst terug in de tijd. Aan de hand van laatmiddeleeuwse koopmansfamilies laat zij zien dat vrouwen in die tijd over een gedegen handelskennis beschikten en dat zij zeer actief waren in het bedrijf van hun man en als koopvrouw zichtbaar waren. Pas in de moderne tijd lijken zakenvrouwen minder aanwezig te zijn. Het zich ontwikkelende burgerlijke rollenideaal van een strikte scheiding in een aan de vrouw voorbehouden huiselijke privésfeer en de zakenwereld van de man kreeg in de 19de eeuw volgens dit onderzoek de overhand en bleef tot ver in de 20ste eeuw het dominante rolmodel. Ook in Nederland overheerste dit rolmodel van *separate spheres*, zoals **Hans Peterse** toont in zijn bijdrage over ondernemersvrouwen in de Twentse textielindustrie in de 19de en 20ste eeuw. Peterse wijst echter op de belangrijke functie van de echtgenotes als netwerkers achter de schermen in zogenaamde *kransjes*. Tijdens deze informele privébijeenkomsten werkten zij aan de versterking van het sociale netwerk van hun families, waarvan zij ook een positief effect verwachtten op het bedrijf van hun echtgenoten. Zoals aan het begin al vermeld, was de scheiding van de leefwerelden in de ondernemersfamilie Brenninkmeijer lange tijd zelfs onwrikbaar. Maar ook al waren vrouwen formeel uitgesloten van bedrijfsleiding en -opvolging, ze waren alles-

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

behalve onbelangrijk voor de ontwikkeling van het bedrijf. **Kai Bosecker** onderzoekt de rol van de vrouwen in de eerste decennia van het bedrijf C&A aan de hand van bronnen uit het familie- en bedrijfsarchief en plaatst deze in de specifieke transnationale en door de ambulante handel gekenmerkte context van de Nederlands-Duitse familie Brenninkmeijer.

Van het burgerlijke rollenideaal werd overigens vaak afgeweken, vooral in het midden- en kleinbedrijf. Zo bevestigen veel van de bijdragen dat, zoals Berghoff stelt, de meewerkende en meebeslissende echtgenote de regel was.[45] Dit geldt ook voor Josefine Urlichs in de casestudie van **Sina Bohnen**. Josefine Köhler, dochter van de eigenaar van een grote delicatessenzaak in Dortmund, kwam aanvankelijk niet in aanmerking als opvolgster van haar vader. In plaats daarvan nam eerst de schoonzoon, haar echtgenoot, de leiding over en werkte Josefine aan zijn zijde daadkrachtig mee in het bedrijf. Na zijn vroege dood nam zij als weduwe uiteindelijk toch de leiding over het bedrijf op zich. Ze leidde het familiebedrijf vervolgens zelfstandig en zeer succesvol, zoals de auteur goed onderbouwd weet te verduidelijken. Margarethe Krupp is een bekend voorbeeld van de opvolging in een groot concern, dat door **Mirjam Lober** wordt beschreven. De weduwe nam als bewindvoerder voor haar minderjarige dochter niet de leiding van het staalconcern op zich, maar bleef wel de zichtbare *regentes* en de door de keizer hoogstpersoonlijk als zodanig erkende hoogste vertegenwoordiger van zijn belangrijkste wapenleverancier en uiteindelijk beslissende stem. Dat weduwen in de leiding van familieondernemingen zeker niet alleen tijdelijke oplossingen waren totdat een mannelijke erfgenaam het roer overnam, laat **Daniela Gastell** zien aan de hand van twee voorbeelden uit de uitgeverijsector. De ene weduwe, Helene Vieweg-Brockhaus, zelf afkomstig uit een uitgeversfamilie, speelde na de dood van haar man een beslissende rol in de leiding van de uitgeverij en breidde het bedrijf verder uit. De andere, Else Dürr, werd door haar man niet geacht in de uitgeverij mee te werken, maar eiste als weduwe hardnekkig en uiteindelijk met succes de verantwoordelijkheid voor de onderneming op. Haar man had haar een charitatieve rol toebedacht, een welhaast typisch werkterrein voor vrouwen uit de burgerij. Dat sociaal engagement niet alleen altruïstisch hoeft te zijn, maar ook zeker gericht kan zijn op de doelstellingen van het bedrijf, laat **Swen Steinberg** zien aan de hand van de vrouwen van de familie Niethammer, rond 1900 eigenaar van de grootste papierfabriek van Duitsland in het plaatsje Kriebstein tussen Leipzig, Chemnitz en Dresden, een al vroeg geïndustriali-

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

seerde regio van Duitsland. Vanuit een christelijke visie op de mensheid dienden vrijwillige sociale uitkeringen hier om werknemers en hun gezinnen aan het bedrijf te binden. De speciaal voor dit doel opgerichte stichting droeg niet alleen de naam van de echtgenote, Käthe Niethammer, maar werd ook door haar beheerd. De kleuterschool van het bedrijf was dus ook het werkterrein van de echtgenotes uit de ondernemersfamilie, waarbij zij als "moeder van de arbeiders" in direct contact stonden met de gezinnen van de werknemers en belangrijke functies voor het bedrijf vervulden. Ook Gabriele Henkel, echtgenote van Konrad Henkel, die jarenlang aan het hoofd stond van het gelijknamige wereldconcern in Düsseldorf, nam eerder indirect taken voor het bedrijf op zich. Ze stond vooral bekend als kunstverzamelaar en -mecenas, maar haar publieke engagement en netwerkactiviteiten straalden zonder twijfel ook op het concern af, zoals **Katrin Schreiter** en **Clara Piacenza** in hun bijdrage duidelijk aantonen.

Naast de overwegend persoonsgebonden biografische essays nemen Ulrike Laufer en Stefanie van de Kerkhof de ontwikkeling van vrouwenrollen in afzonderlijke bedrijven over een langere periode onder de loep. In de bijdrage van **Ulrike Laufer** worden verschillende generaties vrouwen van het bankiershuis Simon Hirschland uit Essen voorgesteld. De verschillende rollen die zij in de loop van drie eeuwen eerder op de achtergrond vervulden, worden opnieuw zichtbaar gemaakt: als moeders en opvoeders, als weldoeners en netwerkers zorgden zij tot in de tijd van het nationaalsocialisme voor de stabiliteit van de familie en dus ook van het bedrijf. Ook de vrouwen van het familieconcern Vereinigte Seidenwebereien AG (Verseidag) en de voorgangers daarvan brachten sociaal en cultureel kapitaal in de grote onderneming in en onderscheidden zich deels door sociaal en politiek engagement op stedelijk en landelijk niveau. Daarnaast hadden zij echter ook als oprichters en vennoten een relevante plaats in de directie en toezichtsorganen. Deze ontwikkeling, die zeker geen constante vooruitgang vertoonde, maar aan historische veranderingen onderhevig was, onderzoekt **Stefanie van de Kerkhof** in haar bijdrage. **Agnes Arndt** benadert de rol en functie van de vrouwen vanuit een geheel andere invalshoek. Zij verkent de omgang met emoties in ondernemersfamilies, die bijdroeg aan het economische succes van het bedrijf. Aan de hand van eigen getuigenissen laat zij zien welke historische veranderingen het emotiemanagement in familiebedrijven onderging en hoe vrouwen deze wisten in te zetten voor een actieve positie in het bedrijf.

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

Van Elisabeth Fugger-Gfattermann (ca. 1364–1436) tot Gabriele Henkel (1931–2017) en Margret Plöntges (* 1940) bestrijken de casestudies in dit boek dus een periode van meer dan 500 jaar. De hier voorgestelde vrouwen stammen uit zeer verschillende bedrijfstakken waarin hun familie actief was: de boeken- en uitgeverijbranche, de textiel- en levensmiddelendetailhandel, de lange-afstandshandel en diverse industriële bedrijfstakken, zoals de chemische, textiel-, papier- en staalindustrie. Zo breed geschakeerd als de branches waren, zo divers waren ook de posities, rollen en functies die de vrouwen in hun bedrijven en families bekleedden – soms zelfs meerdere tegelijk of na elkaar: ze waren adviseurs en netwerkers, maatschappelijk werkers en opvoeders, kapitaalverschaffers (volgens Bourdieu zelfs in drievoud), vertegenwoordigers, procuratiehouders, directeuren en eigenaren, en in al deze functies droegen ze bij aan het zakelijke succes van hun families.

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

VROUWEN ALS ACTOREN IN BEDRIJVEN VAN DE 14DE TOT DE 16DE EEUW

Mechthild Isenmann

INLEIDING

> In hoeveel steden vervullen zij [vrouwen] taken die hier alleen mannen verrichten? In Frankrijk en Duitsland en in veel streken in het noorden zijn de vrouwen hoofd van het huishouden, zij beheren het geld, doen de boekhouding van de koopwaar en zelfs voorname dames gaan naar de openbare marktplaatsen om familiezaken te behartigen; ze genieten van de vrijheid en oefenen de vrije wil uit die ze hebben ontvangen van de Gever van alle goede gaven, zonder bedenkingen en beperkingen, ja zelfs zonder beschimpingen en straffen, waaraan ze in onze stad gewend zijn.[1]

Dit schreef de Venetiaanse benedictines Arcangela Tarabotti (1604–1652) in 1652. Door tal van publicaties stond zij bekend als een kritisch schrijfster over de toestanden in haar geboortestad Venetië en was ze gedwongen onder een pseudoniem te publiceren. Ze schreef de hierboven geciteerde regels om aan de hand van positieve voorbeelden uit de landen ten noorden van de Alpen de bestaande situatie van de vrouwen in Venetië aan de kaak te stellen. Volgens haar was het in het noorden normaal dat vrouwen zakelijk actief waren en diverse vrijheden genoten, terwijl in Venetië de situatie – vergeleken met de tijd daarvoor – was verslechterd.

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

Aan deze bevindingen kan de beschrijving van de Neurenbergse humanist Konrad Celtis (1459–1508) worden toegevoegd: In zijn lofprijzing op de vrouwen (van Neurenberg) constateerde hij dat zij zich in zijn tijd niet alleen wijdden aan het gezin en de verzorging en opvoeding van de kinderen, maar ook verstand hadden van "handel, rekenen [en] muziek".[2]

De beknopte informatie van Celtis zal hierna aan de hand van enkele voorbeelden worden gestaafd. Maar vooruitlopend alvast dit: Ook ten noorden van de Alpen, bijvoorbeeld in de steden Augsburg en Neurenberg, veranderde de situatie op vergelijkbare wijze als Arcangela Tarabotti met haar kritische geluid al voor Venetië had geconstateerd. Daarover aan het einde enkele bespiegelingen.

Hoe kon dit gebeuren en hoe ontwikkelde de positie van de vrouw zich binnen families en bedrijven in de loop van de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd? In een overzicht wordt deze vraag eerst verkend aan de hand van concrete voorbeelden, te beginnen in Italië in de 13de eeuw en via de grote economische regio's en stedelijke centra, zoals die van de Hanze, in de 14de/15de eeuw naar Oberdeutschland, het huidige Duitse taalgebied ten zuiden van de Main, met steden als Neurenberg en Augsburg in de 15de/16de eeuw.

HISTORISCHE VERKENNING

Vanaf de 13de tot in de 16de eeuw, het "tijdperk van de commercialisering",[3] leidde de verstedelijking van West-Europa, de bevolkingsgroei en een toenemende vraag naar goederen, grondstoffen en kapitaal tot een kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding van de handel.[4] Dit ging hand in hand met de geografische uitbreiding van het tot dan toe gebruikelijke handelsgebied, de verkenning van nieuwe handelsroutes en het aanknopen van nieuwe handelsbetrekkingen.

Aanvankelijk werd deze handel gedreven door afzonderlijke kooplieden, die hun eerst overwegend regionale activiteiten steeds meer op regio-overstijgende schaal en daardoor ook steeds meer als ondernemingen van meerdere personen gingen ontplooien. Dit konden gelegenheidsondernemingen zijn die "af en toe" samen zaken deden of familiebedrijven die op duurzame basis waren opgezet. Vanuit zakencentra in handelssteden die in zeer goed functionerende netwerken met elkaar waren verbonden, organiseerden de ondernemers hun handel. Deze kreeg vanaf de tweede helft van de 15de eeuw steeds

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478

meer een vroegmondiaal karakter en strekte zich uit van het Middellandse Zeegebied over de Atlantische Oceaan tot in niet-Europese gebieden.

Hiertoe boden met name door handel gedomineerde steden bijna ideale omstandigheden. Zo konden de stedelingen – ook de vrouwen – het burgerrecht verwerven door betaling van een vergoeding die van stad tot stad verschilde. Hierdoor kregen ze verregaande vrijheden tegenover de heren van de stad, maar ook persoonlijke en "zakelijke" bescherming door hun stad. Met de verwerving van het burgerrecht namen de nieuwe burgers ook diverse plichten op zich: betaling van belastingen, politieke participatie en diensten in het kader van de militaire verdediging. Van deze laatste konden vrouwen worden vrijgesteld door een plaatsvervanger te benoemen of geld te betalen. Politieke participatie werd hun in beginsel niet toegestaan, maar ze waren wel verplicht om belasting te betalen.[5]

Omgekeerd gaf de status van burger vrouwen verregaande rechten. Ze konden als zelfstandige rechtspersonen contracten sluiten, rechtszaken aanspannen met betrekking tot hun vermogen, de hulp van het stadsbestuur inroepen bij zakelijke transacties, optreden als executeur-testamentair en zelfs als voogd voor hun kinderen, maar ook deelnemen aan handel en nijverheid.[6]

Dit gebeurde zelfs met de uitdrukkelijke wil en bescherming van de steden. Zo stelde de rijksstad Neurenberg in 1464 een privilege op dat expliciet bedoeld was voor zowel de mannelijke als vrouwelijke burgers en hun rechten en plichten regelde als stille vennoten die zo behoed moesten worden voor ongerechtvaardigde aansprakelijkheidsclaims.[7]

Vermogende vrouwelijke burgers konden voortaan deelnemen aan de lucratieve lange-afstandshandel door hun financiële middelen te investeren in handelsvennootschappen (vennootschapsovereenkomsten) met winst en verlies. Een van de oudste van dergelijke contracten die al uit de 12de eeuw aan ons is overgeleverd, betreft de aldus geregelde deelneming van een Genuese vrouw in een handelsmaatschappij.

Het scala aan inkomstenbronnen van vrouwen in de steden was vanaf de 13de eeuw zeer breed: het varieerde van zelfstandige activiteiten in handel en nijverheid tot tamelijk slecht betaalde loonarbeid. De medewerking van de echtgenote in de handels- of nijverheidsonderneming van haar man was een elementair kenmerk van het middeleeuwse economische leven. Als weduwen konden middeleeuwse vrouwen uit de stad het bedrijf van hun echtgenoot voortzetten en niet zelden zelfs nog uitbreiden.

© 2024 Böhlau | Brill Deutschland GmbH
ISBN Print: 9783412528461 — ISBN E-Book: 9783412528478